

**DİLÇİLİK
ЯЗЫКОЗНАНИЕ
LINGUISTICS**

*ATILLA JORMA (Şimali Makedonya)**
*ƏBÜLFƏZ QULİYEV (Azərbaycan)***

**URAL-ALTAY NƏZƏRİYYƏSİ: TARİXİ MÜLAHİZƏLƏR
VƏ REALLIQLAR****Xülasə**

Müasir dünya dilçiliyində dillərin qohumluğu məsələsi aktual problemlərdən birini təşkil edir. Bu baxımdan Altay dilləri ilə Ural dillərinin qohumluğu məsələsi müzakirə olunan, ancaq hələlik həllini tapmamış problemlərdən biridir. Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsinin əsasını qoyanlardan biri də məşhur fin alimi M.Kastrendir (1813-1852). M.Kastren Sibir regionuna material toplamaq üçün çoxsaylı səyahətləri zamanı Ural və türk xalqlarının etnoqrafiya, folklor və dilini dərinədən öyrənmiş və bu materialları sənədləşdirmiş, bir neçə kitab halında nəşr etdirmişdir. Görkəmli dilçi Mirzə Kazım bəyin yetirmələri olan fin filologiya məktəbinin nümayəndələri M.Kastren, Elias Lönnrot (1802-1884) və H.Kellgrenin Ural-Altay dil və mədəniyyət əlaqələrinin öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Məqalədə Ural-Altay dillərinin qohumluq əlaqələrini öyrənən fin alimləri, xüsusilə M.Kastrenin elmi irsi geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Ural-Altay nəzəriyyəsi, dil əlaqələri, dilçilik, Sibir, türkologiya.*

Matvey Aleksandr Kastren XIX əsr Ural-Altay dillərinin tədqiq olunması işinin təməlini qoyanlardan biridir. Yaşadığı çağın elm ocaqları Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyası, Helsinki və Kazan Universitetləri türkoloji elmin mərkəzləri sayılırdı. Kastrendən başqa bu elm ocaqları ilə onun müasirləri, həmfikir və elmi əlaqələri olan folklorşünas, dilçi və həkim Lönnrot, şərqsünas-türkoloq Mirzə Kazım bəy və H.Kellgren kimi elm adamlarının da əlaqələri var idi. Bu dövr I Nikolayın çarlıq illərinə təsadüf edir.

Siyasi prizmadan baxdıqda bu dövrdəki elmi araşdırmalara rəvac verən siyasi mühitin və bu araşdırmaların nəticələrinin necə qiymətləndirilməsi fikri başqa bir mövzu olsa da, o günlərdən bu yana keçən yüz əlli illik müddətdə bəzi linqvistik məlumatların hansı siyasi hakimiyyət altında sınıanmış, istifadə edilmiş olduğuna dair ancaq bir-iki misalla kifayətlənmək olar.

* Vizion Universiteti, Balkan Araşdırmaları İnstitutu, Dos. E-mail: atillajorma@gmail.com

** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü. E-mail: ebulfaz1950@mail.ru

M.A.Kastren uzun sürən elmi-tədqiqat ezamiyyətlərində Ural-Altay ailəsinə daxil olan dilləri araşdırmışdır. Kastren bu dillərdən birinin mənsublarından idi. O, müqayisəli dilçilik təhsili almışdı. Onun qənaətinə görə, bu dillər arasındakı qohumluq bağları Hind-Avropa dilləri arasındakılar qədər gözə çarpacaq mahiyyətdə olmamışdır. Kastren Ural-Altay dilləri qrupunu beş əsas qola ayırmağı əsaslı yol hesab etmiş və bu dil ailəsinə ümumilikdə Altay adını vermişdir. Bu qruplar bunlardır: fin-uqor, samoyed, türk-tatar, monqol, tunqus və şivələri. Bu dil budaqları arasında real bir yaxınlığın mövcudluğuna inanmayan Kastren heç olmasa fin, samoyed və türk dilləri arasında müəyyən bir bənzərliyin müşahidə edildiyi fikrini irəli sürürdü.

Ural-Altay terminindən çox vaxt bir dil ailəsinə bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Ancaq bu termini Avrasiyada müəyyən bir coğrafi ərazinin linqvistik-tipoloji xarakteristikası kimi də qəbul etmək olar. Ural-Altay dilləri sözü ilə Ural və Altay dil ailələri bir yerdə düşünülmüşdür. Ural-Altay qrupuna Hind-Avropa dillərini, Altay dillərinə isə Koreya və yapon dillərini də əlavə edən mülahizələr kimi, Ural, Altay və başqa dil ailələrini birləşdirən makro dil ailəsi fərziyyələri də olmuşdur. Bəzi dilçilərə görə, Ural və Altay dilləri daha geniş, avrasiyatik və ya nostratik çərçivədə nəzərdən keçirilməlidir. Ural və ya Altay və Hind-Avropa dilləri ilə perm-fin və ya uqor və türk dilləri arasındakı uzaq və ya yaxınlıqları buna nümunə göstərmək olar. Deyilənləri ümumiləşdirsək, vaxtilə Kastrenin irəli sürdüyü Ural-Altay dillərinin yaxınlıq fikrinə o qədər də uzaq olmadığımızı görürük.

Ancaq çox təəssüf ki, hər zaman bu və ya digər fərziyyə dəstəklənərək və ya qarşı çıxılaraq elmdən uzaq siyasi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən, müasir dövrdə genetik elmi ilə dilini mənşəyinə dair araşdırmalar bilərəkdən, yaxud bilməyərəkdən sensasiya yaratmaq məqsədi ilə qarışdırılır. Unudulmamalıdır ki, dilin yayılması ilə əhalinin yayılması istiqamətinin qarşılıqlı əlaqələri heç də eyni deyil. Ana dilimiz genlərimizdə olmur, o genetik olmayan ictimai faktorların nəticəsidir. Bundan əlavə hər fərd birdən çox dil cəmiyyətinə üzv ola bilər. Millət fiziki, genetik deyil, “xəyali” bir məfhumdur. Digər tərəfdən, millətin ən əhəmiyyətli göstəricisi dilidir və hər hansı bir dilin minilliklərlə ölçülən ömrü vardır.

Yer üzündəki bütün dillər ənənəvi olaraq ya köklərinə, ya da strukturlarına görə təsnif edilmişdir. Dillərin quruluşuna görə təsnifat prinsipində şəkilçilərin bir-birilərinə bağlanma xüsusiyyəti əsas götürülərək dörd ana tipə ayrılır: iltisəqi (aqlütinativ), flektiv, amorf və inkorporlaşan dillər. Amorf dillərdə cümlələr müstəqil köklərdən meydana gəlir, qrammatik əlaqələr sintaktik vasitələr və köməkçi sözlərlə ifadə edilir, buna tipik nümunə kimi çin dili göstərilir. Türk və ya Ural dilləri kimi aqlütinativ dillərdə söz köklərinə əlavə edilən şəkilçilərin sırası möhkəm qanunauyğunluğa tabedir, müəyyən ardıcılıqla bir-birilərinə əlavə olunur: *göz+lük+lər*, *six-ış-dır-ıl-mış* kimi. Flektiv dillərdə də prefiks və sufiksələr olur, ancaq şəkilçilər kompleks dəyişmə və assimilyasiyaya məruz qaldığından bu dillərə füzional dillər də deyilir. Hind-Avropa dilləri, ümumiyyətlə, bu tipoloji bölgüyə daxildir.

Belə bir təsnifatın zəif tərəfi hər hansı bir dilin, ümumiyyətlə, bu qrupların heç birinə daxil ola bilməməsidir. Dillərin çoxunda iki və ya üç sinfin, qrupun xüsusiyyətləri özünü göstərə bilər. Bunun üçün dillər yerinə, amorf, aqlütinativ, flektiv dil strukturlarından danışmaq, bəlkə, daha doğru olar. Bu strukturların bölgüsü dildən dilə dəyişir. Hətta amorf dillər çox uzun müddət ərzində tədricən aqlütinativ dillərə, aqlütinativ dillər isə flektiv və ya əksinə, yenidən amorf dillərə çevrilə bilər. Ancaq burada bir strukturun məhdud dövründən deyil, ardıcılıqla amorf və s. strukturlara üstünlük verən inkişaf meyillərinin varlığından danışmaq daha doğru olar. Nümunə olaraq, füzyonel (flektiv) hesab edilən, amorf xüsusiyyətləri də olan ingilis dilindən bəhs edə bilərik. Ural dilləri isə əsrlər boyu Hind-Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı üçün flektiv meyilləri də özündə əks etdirir.

Bir qohumluq olsa da, olmasa da Ural-Altay dillərinin bir çox ortağ cəhətləri var: Sait ahəngi və uyğunlaşması vardır. Söz yaradıcılığında ön və ya daxili deyil, söz sonuna əlavə edilən şəkilçilərdən istifadə edilir, qoşma və ədatlar söz sonuna əlavə olunur. Sözlər beləcə asanlıqla müxtəlif şəkilçilər qəbul edir. Məsələn, türkçədəki *sıxışdırılmadığındanmı* və ya fin dilindəki *viivyttelemattömyydestaankö* sözlərində olduğu kimi. Sözlər qrammatik cins kateqoriyasına ayrılır, hər hansı artıqlıq (ingiliscədəki *the*, almancadakı *der/die/das* kimi) işlənmir. Əksərən kəmiyyət bildirən sözlərdən sonra gələn adlar təkdə olur, təyin edən element təyin olunan elementdən, mübtədə xəbərdən əvvəl gəlir.

Yer üzündəki dillərin təsnif meyarı kimi söz birləşməsi əsas götürüldükdə isə mübtədə-obyekt-xəbər sıralamasına görə altı forma meydana çıxır. Statistik bir məlumata görə, dünya dillərinin təxminən 45% mübtədə-obyekt-xəbər, 42% mübtədə-xəbər-obyekt tipinə daxildir. Mübtədə-obyekt-xəbər ardıcılığı türk və Ural dillərinin çoxunda, klassik latın dilində, mübtədə-xəbər-obyekt ardıcılığı isveç, alman, ingilis dili kimi bir çox Hind-Avropa dillərində, xəbər-mübtədə obyekt ardıcılığı kimri dilində (yaxud Uels dili, İngiltərənin Uels bölgəsində danışılan dil) özünü göstərir, digər tiplər üçün çox az nümunə vardır. Mübtədə-obyekt-xəbər ardıcılığı bir çox söz birləşməsi formasını da meydana gətirir. Obyektin xəbərin qarşısında gəldiyi dillərdə (başlıca olaraq: mübtədə-obyekt-xəbər tiplərində) təyin edən təyin olunan əvvəl gəlir; sifət: *kiçik ev*, əlaqə vəziyyəti: *qızın evi*, müqayisə zamanı: *it pişikdən böyük*, əlaqə: *gedən adam*; köməkçi sözlərlə işləndikdə: *sənin üçün*. Cümlə elementlərinin əsas sıralanmasına əsaslanan xüsusiyyətlərin bəzisi söz birləşmələri ilə əlaqəsiz görünür. Tipik mübtədə-obyekt-xəbər qrupu dilləri aqlütinativdir, sintetikdir, qrammatik uyğunluq azdır (*onlar gəldilər* yerinə *onlar gəldi* kimi), müstəqil olmayan şəkilçilər kökü izləyir, ön şəkilçi yox, son şəkilçilər var, sait uyğunlaşması və ahəng qanunu mübtədə-xəbər-obyekt ardıcılıqlı dillərə nisbətən daha geniş yayılıb. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, türkcə tipik bir mübtədə-obyekt-xəbər ardıcılıqlı dildir.

Dünya əhalisinin yarısının, yəni iki milyarddan çox adamın ana dili hər hansı bir Hind-Avropa dilidir. Öyrəndiyimiz ilk xarici dil əksərən bir Hind-Avropa dili olur. Elə müasir dövrdə xarici dil deyəndə birinci ingilis dili ağıla gəlir. Ətrafımızı

bürüyən Hind-Avropa dillərində, vərdiş etdiyimiz üçün bir dildə, məsələn, cins kateqoriyasının olmamasının deyil, olmasının fərqli fakt olmadığını düşünə bilərik.

Dil təhsili ana dili təhsili, ikinci dil təhsili, xarici dil təhsili kimi kateqoriyalarla təsvir oluna bilər. Ural dillərində danışanların türkcəni xarici dil kimi öyrəndikləri zaman qarşılaşdıqları problemlərə dair bir neçə nümunə göstərə bilərik. Nümunələr ən tanınmış Ural dillərindən – macar, fin və eston dilindəndir:

Səs və yazı problemləri: eston dilində doqquz, fin dilində səkkiz, macar dilində yeddi sait fonem vardır. Eston dilinin sait nizamı qədim türkcəni, qədim oğuzcanın və ya bugünkü Azərbaycan türkcəsinin doqquz saitli sisteminin bənzəridir. Fin və macar dillərində isə bu doqquz saiddən 1 saiti yoxdur. Bundan başqa fin və eston dilindəki kimi açıq-qapalı *e* qarşılığı da yoxdur. Finlə eston dilindəki *ä:e* ziddiyəti *ä* və *e* hərfləri ilə göstərilir. *ä* hərfindən alman və isveç dillərinin əlifbalarında da istifadə edilir, ancaq fonetik bir məna ifadə etmir. Türkcənin yazı sistemi üçün də bu hərflər yad deyildir.

Sovet imperiyasının dağılmasından sonra kiril əlifbasından latın əlifbasına yenidən keçmək məsələsi aktuallaşdı. 1991-ci ilin noyabr ayında İstanbulda Mərmərə Universitetində təşkil edilən Müasir Türk Əlifbaları Simpoziumunda ortaqlıq 34 hərflili əlifba qəbul edildi. Bu əlifbada açıq [e] səsinin yazıda ifadəsi üçün *ä* hərfi qeyd olunub. Azərbaycan parlamenti 25 dekabr 1991-ci il tarixində yenidən latın əlifbasına keçmək haqqında qanun qəbul etdi. Türkiyədə istifadə edilən latın əlifbası əsas götürüldü və yeni Azərbaycan əlifbasına *ä* hərfi əlavə edildi. 4-8 may 1992-ci ildə Ankarada təşkil edilən “Davamlı Türk Dili Qurultayı”nda Azərbaycan heyətinin *ä* yerinə *ə* hərfindən istifadə edilməsi təklifi qəbul edildi. Azərbaycanda 16 may 1992-ci ildə qəbul edilən qanunda *ä* yerinə *ə* hərfinin istifadə edilməsi təklifi rəsmiləşdi. Qaqauzlar da *ä* hərfini qəbul etdilər (Azərbaycanda *ä*-dən *ə*-yə keçildikdən sonra!). Sdandart türkcədə *ä:ə* ziddiyəti deyil, *e* saitinin iki fərqli səsi olmaqla bir fonem olduğu üçün yazıda göstərilir. Beləcə standart türkcədəki kimi Şərqi Rumeli şivələrinə əsaslanan qaqauzcada əslində bir fonemin iki variantı göstərilir.

Samitlərə gəlincə, macarcanın samit nizamının türkcəyə çox yaxın olduğunu görə bilərik. Ən yoxsul vəziyyətdə olan fincədir. Bu dildə samit azlığı, kar və ya cingiltili qarşılıqlarının olmaması finlərin başqa dilləri öyrənərkən qarşılaşdıqları çətinliklərin başlıca qaynağıdır. Kiçik bir detal olaraq *ğ* ilə əlaqədar problemlərin əslində qrammatikaya aid əsərlərdəki natamam və qeyri-kafi şərhərdən qaynaqlandığını söyləyə bilərik. Türkcə heca başında gələn *ğ*-nın (fonem) fincədə bənzərinin olması da şərhə asanlaşdırar. Bəzi alınma sözlərlə əlaqədar, yenə Ural və türk dilləri üçün ortaqlıq olan, sözün başında samit yığınının qarşısını almaq üçün müraciət edilən üsullarda maraqlı detallar nəzərə çarpır.

Morfologiya və ya sintaksis problemlərinə gəlincə, “problem” çox deyil. Türk dilində müstəqil olmayan şəkilçilərin Ural dillərində qarşılıqları var. Sifətləri və zərfləri nümunə götürsək, türkcə *yalnız*-a fincə *üksin*, bu mənada *yapayalnız*-a da *üpoüksin* deyə bilərik. İstək bəzən fərqli ola bilər, məsələn *bax*- feili fincədə məna fərqləri ilə ismin üç halında istifadə edilə bilər: *aynaya baxıram / aynanı*

baxıram (Niyyətim aynanı satın almaqdır), *aynadan baxıram* (Aynada görünən üzümü müəyyən edirəm) kimi.

Hind-Avropa dillərinin təsiri altında meydana gələn flektiv (füzyonel) meyllər isə Ural dillərinin hər birində müxtəlif formalarda nəzərə çarpır. Bəzi söz birləşmələri problemlərini açıqlamaq üçün bu faktın meydana gətirdiyi xüsusiyyətləri bilmək lazımdır. Müasir fin dilində bir növ ikiliyin olduğunu söyləyə bilərik. Bu dildə həm *yolda gedən adam, həm də o adam ki, yolda gedir* kimi kopyalanmış (alınma) formalardan istifadə edilir. Türkcə üçün ikinci alternativ ədəbi dildə istifadə edilməkdədir. Türkcənin ədəbi dilində birinci alternativdən istifadə edilir, ikinci alternativdən isə istifadə olunmur. Fincədə hər iki alternativdən istifadə edilir, hətta ikinci, yəni “tərcümə” formasının yayıldığı müşahidə olunur. Macar dilində isə birinci alternativə aid qədim formaların istifadəsi azalmışdır.

İxtisasca həkim olan Elias Lönnrot (1802-1884) həm də folklorşünas və dilçi olmuş, uzun illər elmi ezamiyyətlərdə “Kalevala” dastanını toplamışdır. “Kalevala”nın milli və mənəvi dəyəri böyükdür. Onun yazıya alındığı dövr millətlərin yaradılış dövrü idi. “Kalevala” dastanının yaranması ilə milli yazılı fin ədəbiyyatı da, “milli roman” da yaradılmış oldu. Təktanrılı dinlərdən əvvəl “Altay” soyunun (Uno Harvanın verdiyi ad) mifoloji, şamanist inanc dünyası və poetik dil forması müasir mədəniyyətlə uyğunlaşdırılırdı.

Ural-Altay dastanlarının tərcümə edilməsi işinə nəzər yetirdikdə “Koroğlu” dastanının ilk versiyasının Budapeştdə 1913-də çap olunduğunu, yenə bu yaxınlarda Macarıstanda “Dədə Qorqud Kitabı” və “Koroğlu” dastanlarının yeni tərcümələrinin çapdan çıxdığını görürük. “Kalevala” dastanının isə macarca beş tərcümə versiyası var.

I Aleksandr və I Nikolay zamanında Rusiyada çar hakimiyyətinin siyasətinə uyğun olaraq filoloji, tarixi sənədləşdirmə və s. elmi araşdırmalar üçün maliyyə vəsaiti ayrılırdı. Bu dövrdə macarlar istisna olmaqla, fin-uqor xalqlarının hamısı Rusiya imperatorluğunda yaşayırdı. O zaman İdil-Ural və Qafqaz türkləri Rusiya imperatorluğunun hakimiyyəti altında idilər. “Kalevala” kimi bir dastanın toplanması da əslində imperialist mədəniyyət siyasətinə uyğun gəlirdi; fin-uqor və türk xalqları və dillərinin araşdırılması əvvəlcə elmi tədqiqat adı altında aparılırdı, ancaq elmin qoruyucusu Rus imperatoru idi.

M.A.Kastren (1813-1852) 1830-cu ildə Helsinki Universitetinə daxil olmuşdu. Lönnrotun şeir topluları Kastreni fin-uqor dilinə və mifologiyasına aid tədqiqatlara həvəsləndirmişdi. Bir dəfə onunla birlikdə uzun bir səyahətə çıxmışdı. Kastren bu səyahəti zamanı 1838-ci ildə Laponyaya, 1840-cı ildə Kareliyaya, 1841-44-cü illər arasında Samoyed ərazisində Obdorska qədər, 1845-49-cu illərdə Sayan və Altay dağlarına qədər getmiş, 1849-cu ilin yanvar ayında Peterburqa dönmüşdür. Burada Elmlər Akademiyasına elmi ekspedisiyasının nəticə hesabatını da təqdim etmişdir. 1851-ci ildə ilk dəfə Helsinki universitetində fin dili üzrə professorluq dərəcəsi almışdır. Ancaq 1852-ci ildə vərəm xəstəliyindən ölmüşdür. 1854-62-ci illər arasında universitetin fin dili üzrə professoru Lönnrot oldu.

Mirzə Kazım bəy (1802-1870) 1828-ci ildən etibarən Kazan universitetində çalışırdı. 1839-da *“Türk –tatar dilinin qrammatikası”* adlı əsərini yazmışdır. 1849-cu ildə Sankt-Peterburq universitetində yeni açılmış *“Şərq dilləri”* fakültəsinin ilk dekanı olmuşdur. 1854-cü ildə türk dilinə dair yeni *“Türk dilinin öyrənilməsində kurs dərsləri”*ni və *“Rusca-türkcə”* lüğətini nəşr etdirmişdir. 1849-cu ildə *“Şərq dillərindən törəmiş rus söz və söz birləşmələrinin izahına dair”* əsərini də çap etdirmişdir. *“Qrammatika”* kitabının ikinci nəşri 1846-cı ildə *“Türk tatar dilinin ümumi qrammatikası”* adı ilə işiq üzü görmüşdür. Bu əsərin almanca tərcüməsi 1848-ci ildə nəşr olunmuşdur.

H.Kellgren (1822-1856) 1838-ci ildə Helsinki Universitetinə daxil olmuşdur. Müqayisəli filologiya başlıca araşdırma obyektı idi. 1843 və 1846-1848-ci illərdə Fransa, İngiltərə və Almaniya oldu, Berlin və Leipzig universitetlərində elmi tədqiqatlarına davam etdi. Berlində olarkən *“Ural-Altay dil ailəsi çərçivəsində fin dilinin əsasistiqamətləri”* (Berlin, 1847) adlı əhəmiyyətli elmi araşdırması nəşr edildi. 1849-cu ildə Helsinki Universitetində sanskrit və müqayisəli filologiya üzrə dosent oldu, 1854-cü ildə Şərq ədəbiyyatları professoru dərəcəsi aldı. Osmanlı dilinin qrammatikasının tərcüməsini – *“Grammatik der osmanischen sprache von Fuad-Efendi und Gavdat-Efendi”* əsərini 1855-ci ildə nəşr etdirdi. O, əsərin fonologiya bölməsini Peterburqdakı Şərqsünaslıq İnstitutunun professoru osmanlı türkü Vəhbi Əfəndi ilə birlikdə işlədiyini, professor Anton Osipoviç Muxlinskiyin (1808-1877) də bu tədqiqatın ərsəyə gəlməsində əməyinin olduğunu qeyd edirdi.

Kellgren kitaba yazdığı geniş girişdə elm-siyasət əlaqəsindən əsaslı arqumentlərlə söz açmışdır. Əsərinin başında *“elm imperiyası neytraldır, bu dinc bölgəyə siyasi dünyanın fırtınalarının təzyiç göstərməməsi lazımdır”* deyə yazırdı.

“Kastren və Kellgren Kazım bəyin assistentləri olmuşlar” deyə bilərik. Kastren Sibirdə sahə araşdırması apardığı illərdə Kellgren Avropa universitetlərində dilçilik təhsili alırdı. Onlar həm də bacanaq idilər. Kastrenin doktorluq işi Altay dillərində yiyəlik əvəzlilikləri (Caferoğlu, 2001), Kellgrenin doktorluq işi isə ərəb, fars və türk dillərinin yiyəlik əvəzlilikləri mövzusunda həsr olunmuşdu. Nəhayət, fin və türk dillərinin qohumluğu qənaətinə gəldikləri üçün araşdırmalarını öz milli elmləri olaraq görürdülər.

Kellgrenin altayistika mövzusunda mühüm bir məqaləsi var, ancaq ən güclü araşdırması tərcümə etdiyi *“Osmanlı türkcəsi qrammatikası”* kitabı və bu kitaba əlavə etdiyi türk dilinin fonetikasi bölməsidir. Bu əsər Kazım bəyin qrammatikasının on il əvvəl çap olunan almancaya tərcüməsini, xüsusilə də, həmin dövrdə o qədər də araşdırılmayan fonologiyasını tamamlayır.

Kastrenin elmi əsərləri onun ölümündən sonra Peterburq Elmlər Akademiyasında professor Anton Antonoviç Şifner (1817-1879) tərəfindən redaktə edilib (Bd. I-XII, St.-Pb. 1853-1862) çap olunmuşdur. Bundan başqa A.A.Şifner Sibir tatarları haqqında da ümumiləşdirici məzmununda yazılar yazmışdır. Kastrenin əsərlərinin Şifner tərəfindən edilən redaktəsi çox natamam və yanlışdır. Bu çalışmaların yenidən işlənilib nəşr edilməsi türkologiyanın ən aktual vəzifələrindən olmalıdır. Bu əsərlər arasında, məsələn, koybalca qrammatika var. Sovet dövründə bu mövzular

səthi tədqiq edilməsə də, lazımınca da qiymətləndirilmirdi. Təkcə Kazım bəyin qrammatikası 1981-ci ildə Hollandiyada çap olunmuşdur. Kastrenin topladığı “Hamza bey” dastanı Sovet dövründə qadağan edilsə də, xakaslar arasında geniş yayılmışdı.

J.V.Snellman “Ədəbiyyat yarpağı”nda bu kitab haqqında bir təqdimat yazısı yazmışdır. Müəllif yazının bir yerində “Türkcənin fincə ilə eyni dil qrupunda olduğu öyrədilir, amma qətiyyətlə fin dili olaraq daha mədəni bir əlifbaya sahib olduğumuza və türk qohumlarımız kimi bizim qrammatikamızda iki xarici dilin olmadığına sevinə bilərik” deyir.

Rus imperatorluğunda ən əhəmiyyətli elm ocağı Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyası olmuşdur. Burada bəhs edilən araşdırmalar Elmlər Akademiyasının himayəsində aparılırdı. Fin-uqor və türk-tatar xalqları və dillərinin araşdırılmasına əhəmiyyət verilir və Kastrenin ezamiyyətlərində olduğu kimi sahə araşdırmaları da maliyyələşdirilirdi. Kastren 1845-ci ildə Kazanda olanda Kazan Universiteti haqqında yazırdı: “Zənnimcə, dünya universitetləri arasında Şərq ədəbiyyatlarının bu qədər geniş şəkildə araşdırıldığı başqa bir universitet yoxdur. Burada türkcə, ərəbcə, farsca, sanskritcə, monqolca, çincə, mançuca kimi dillərin kafedraları var. Burada təqəüdlə təmin olunan tələbələr tədqiqat aparmaq üçün müxtəlif ölkələrə göndərilir. Məsələn, bir gənc alim Çinə çincə, monqolca və mançuca araşdırmaq və öyrənmək üçün göndərilmişdi. Heç inandırıcı deyil ki, belə ezamiyyətlər sırası tərcüməçilər yetişdirmək üçün maliyyələşdirilsin. Çinə göndərilmənin məqsədi əhəmiyyətli bir problemin aşkara çıxarılmasıdır. Bu, xüsusilə biz finləri özümüz etiraf etdiyimizdən daha çox maraqlandırır. Geri qalan bütün dünya bu görüşdə həmrəydir. Belə ki, haqlı olaraq fin və türk-tatar dillərinin qohumluqları fərz edilir. Bəzi gənc alimlər, məsələn, kazanlı Ertmann monqolların da türk mənşəli, yəni finlərlə qohum xalq olduqlarını isbat etmək istəmişdir. Əvvəlcə fincə ilə monqolcanın əlaqəsini aşkar etmək lazımdır. Bunun müxtəlif yolları var. Məsələn, samo-yed dili vasitəsilə fincə və monqolca qohum dillər kimi götürülür, yaxud monqol, fin, türk-tatar və s. dillər müqayisəli araşdırılır. Fin, tunqus və mancur dilləri arasında müqayisələr aparılmalıdır. Nəticələr necə olursa olsun, bu iş həll edilməlidir. Dövr bunu tələb edir, tarix də bu nəticələr olmadan irəliləyə bilməz. Ona görə də Almaniyada istedadlı alimlər bu kimi araşdırmalar aparırlar. Öz vətənimizdə belə almanların köməyi olmadan addım atmaq iqtidarında deyiliksə, əcnəbilərin tariximiz və dilimizlə maraqlanması, əlbəttə ki, gözəl və sevindirici haldır. Ancaq yenə də mövzu və qürurumuz baxımından öz elm adamlarımızın bu işləri öz çiyinlərinə götürmələri daha yaxşı olar”.

Kastrenin Ural-Altay nəzəriyyəsinin əsas qurucusu olduğunu söyləyə bilərik. O, fin, samo-yed və türk dilləri arasında bir bənzərliyin müşahidə edildiyini qeyd etmiş, Ural-Altay dilləri qrupuna Altay adını vermiş, bundan başqa Altay dağları ətrafının bu dillərdə danışan xalqların ana yurdu olduğunu göstərmişdir. Hərtərəfli bir araşdırmaçı olan Kastren “Kalevala”-nı xarici dilə çevirmiş, həm etnoqraf, həm dilçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sibir gəzintisi əsnasında Sibir türklərinə dastan

söyləmək qadağan edilmişdi. Beləliklə, Kastren tərəfindən yazılan bu qiymətli əsər o dövrdəki əsl mahiyyət və məzmununu günümüzdə qədər qoruyub saxlamışdır.

Kastrenin ezamiyyətlərini fikirləşdikdə hələ XIII əsrdə, monqol işğalı ərəfəsində rahib Julianusun macarların şərqdə qalan qohumlarını axtarmaq üçün səfər çıxması, başqırd yurduna çatıb dönübdə monqol tatarlarından xəbər gətirməsi yada düşür.

Kastren hər şeydən əvvəl müəyyən bir sahə araşdırması idi. Əsas araşdırma sahəsi Sibir olmuşdur. O, özünəxas ironiya ifadə ənənəvi sürgünlər ölkəsində öz istəyi xaricində olmadığını söyləməkdən çəkinmir. Sibir gəzintisi (1845-1849) əsnasında Finlandiyaya göndərdiyi məktublardan və tutduğu qeydlərdən bəzi parçalara diqqət yetirək:

1845-ci ildə Tobolskda, araşdıracağı sahəni üç yerə böldüyünü yazır. Şimal və ya samoyed, orta və ya Xantı, cənub və ya monqol-tatar. Əvvəlcə İrtiş və Ob çayları boylarından başlayıb ondan sonra Yenisey boylarına doğru istiqamət götürəcəyini qeyd edir. Planlarını həm öz layihələri, həm də Elmlər Akademiyasından aldığı təlimatlar əsasında hazırladığını söyləyir: “Bir çox samoyed boyunun Altaylardan Şimal Buz dənizinə doğru köçərkən orta və cənub Sibirdə bugünkü xantı, monqol və tatar bölgələrində dayandıqlarını təxmin edə bilirik”.

1845-ci ildə Surqutda: “Fin boyu son zamanlara qədər tarixi olmayan, insan soyunun gərəksiz, unudulmağa məhkum edilmiş bir qolu hesab edilmişdir. Son zamanlarda bu qol Ural dağları ətəkləri ilə əlaqələndirilmiş, bütünlüklə urallı adlandırılmış və ona dünya tarixində mühüm yer verilmişdir. Ural dağlarında məskunlaşan bir xalq insan nəslindən ayrı düşmüşdür. Tarixdə finlərdən savayı Ural bölgəsindən çıxmış bir xalq məlum deyil. Dünyanın geri qalan kiçik, böyük bir parçası ilə əlaqələri müəyyən ediləndək araşdırmaları dayandırmaq olmaz. Belə əlaqələrin mövcudluğuna və indiyə qədər düşünüldüyündən daha əhəmiyyətli olduğuna qətiyyətlə əminəm. Dəqiqdir ki, finlər samoyedlərlə qohum olduqlarına görə altay xalqları ilə əlaqədə olmuşdur, çünki samoyedlərin Altaylardan çıxdıqlarına şübhə yoxdur. Bu boyun qollarına oralarda rast gəlinmişdir, hələ də onların nümayəndələrindən bu dağların ətəklərində yaşayanlar vardır. Bunların qohumları olan finlərin də mənşəyi, ana vətənləri ortaq olmalıdır. Bundan başqa, finlərin Altaydan çıxdıqları dəlili, xüsusən tatarlar və türklərlə qohumluqları inkar edilə bilməz” – deyər yazırdı.

1845-ci ildə Çebakovada yazırdı: “Bəzi nəzəriyyələrimi yaxşıca gücləndirdiyimin fərqi deyəm. Məsələn, finlərin Altaylardan çıxmaları, mənəcə, gün kimi aydındır. Bu nəticəyə yuxarı Ob boyunda tapdığım, indiyə qədər bilinməyən bəzi kiçik samoyed boylarını araşdırmağım əsasında gəlmişəm. Samoyedlərin Arxangelskdən Baykala qədər kəsintisiz zəncirini təsbit etmişəm. Bu yay tatarcanı təhlil etdikdə fincə və tatarcanın yaxınlığının təkcə qrammatik xüsusiyyətlərdə olmadığını, bu dillərin lüğət fondunda da çox mühüm ortaq xüsusiyyətlərin olduğunu, bu iki dilin qohumluğuna şübhə etməyin mümkünsüzlüyünü görmüşəm. Hər kəsə məlum olduğu kimi, tatarlar qədim Altay xalqlarından biridir. Son zamanlarda

monqollar da türklərin bir qolu hesab edilməyə başlanmışdır. Beləliklə, bu yolun axırını da finlərin qədim yurdu Altaylara çıxır.”

1846-cı ildə Tomskda J.V.Snelmana bir çox elmi və xüsusi mövzulardan bəhs edərək: “Gələcəyim haqqında bir qərar verməmişəm. Finlandiyada yaşayışımı təmin edə bilməsəm, – hansı ki, bu belə olacaqdır, – bir daha Sibirə dönmək mənə uzaq bir fikir kimi gəlmir, doğrusu. Tunqus dil qrupunu araşdıraram, təxminimcə Elmlər Akademiyası bunu da dəstəkləyər, çünki indiki gəzintilərimin nəticələri finlərin samoyedlərlə qohum bir xalq olduğunu lazımınca sübut edəcək. Finlərin türk və tatarlarla qohumluğu məlum olduğuna görə, dilçiliyin əsas məqsədi Samo-yed dili vasitəsilə finlərlə tunqusların əlaqəsini araşdırmaq olmalıdır. Tunquslardan mancurlara yol açıqdır və bütün yollar monqollara çıxır. Bizim yavaş-yavaş aşığı-lanan monqollarla qohum olmağımız fikrinə alışmaq lazımdır. Lakin yenə də hər halda gələcəyə bir sual yönəldə bilərik. Qafqaz (Hind-Avropa) və monqol irqi arasında həqiqətən açıq bir sərhəd varmı? Biz finlərin qaçınılmaz vəzifəsi yaxın və uzaq qohum dilləri araşdırmaqdır. Bu dilləri araşdırmanın əhəmiyyəti bircə Finlandiya istisna olmaqla, bütün dünyada qəbul edilmişdir. Bir çox mədəni ölkələrdə çalışmış alimlər türkcə, monqolca və mançuca dillərini araşdırmağa başlamış, hətta fin boyu və dil tarixi haqqında Almaniyada son zamanlarda əsərlər nəşr olunmuşdur. Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasında akademik heyət də təşkil edilmişdir. Finlandiyada öz dil qrupumuza heç maraq duyulmaması çox cansızıcıdır” – deyərək qeyd edirdi.

1847-ci ildə Nazimovada dostuna yazdığı məktubun bir yerində özünə xas ironiya ilə bildirdi: “Məndən Runeberqə (o dövrdə Finlandiyada yaşayan və İsveç dilində şeirlə yazan bir şair) salam deyərsən. İşləmək uyğun bir mövzu olaraq, indiyə qədər yeganə fin dövləti olan Küçüm Xan imperatorluğunu düşünsün. Küçüm xan türk idi, ancaq Yermaka qarşı mübarizəsi və bu iki qəhrəmanın münasibətləri, həqiqətən də, şeirdə işlənməyə dəyər.”

1847-ci ildə Minusinskə “Qaldığım evin sahibi permlı bir pravoslavdır, evdə şam yandırır səhər-axşam dini ayinlər oxuyur. Bəxtim gətirib ki, başqa bir yoldaşım da var. Bir türk, yəni tatar, hər gün türkü oxuyur. Çox şair kimi onu da eşq həyatında bəxti gətirməyib. Türk yoldaşımın acısı və gileyi o idi ki, sevgilisi qeybətə çəkilmişdi. Məndən də çarlıq elçisi kimi xahiş edirdi ki, onu geri gətirim. Ağızucu “Olar” – deyirəm, yoxsa daha türkü oxumaz. Sözlərini hələ anlamasam da, dilin və türkünün incə melodiyası ürəyimin dərinliklərinə işləyir, ev sahibinin mızıltilarından daha təsirlidir” – deyərək yazırdı.

1847-ci ildə Şuşa kəndində yazdığı məktubunda bu cümlələri oxuyuruq: “Son yazdığım məktubdan bəri bu bölgənin türk sakinləri çölləri gəzmişəm. Doğrusu, mənə bir türk paşası kimi hörmət göstərilər. Minusinskli tatarlardan bəzilərinin ilxılarında beş-altı min at var. Məişət vəziyyətlərini düşündükcə, burada bir türk xanımla evlənmək olduqca cazibədar gəlir”. Bu məktubunda dostuna çatdırmaq istədiyi əsas fikir Helsinkidə açılacaq yeni fin dili professorluğu dərəcəsinin Lönnrota verilməsinin vacibliyi idi.

1847-ci ildə Krasnoyarskdan birbaşa Elias Lönnrota yazırdı: “Yəqin, xəbər var, son altı ayı Yenisey quberniyasının Minusinsk qəzasında keçirmişəm. Başlıca məşğələm İstanbul ləhcəsindən, şübhəsiz, daha təmiz olan bir türk-tatar ləhcəsini, koybalcanı araşdırmaq olmuşdur. Bu araşdırma məni çox maraqlandırır. Hər addımbaşı fincə, türkcə, samoyedcə arasında heyrətəməz bənzərliklər görürəm.” Bu məktubunda Lönnrota veriləcək professorluq dərəcəsinə ancaq onun yeganə namizəd ola biləcəyini vurğulayırdı.

1848-ci ildə Nijni Udenskidə türk dili olan karaqas ləhcəsi ilə monqol dili olan buryat ləhcəsini araşdırdığını, fin və monqol mənşəli dillər arasında bir növ uzaq qohumluq olduğunu, monqol və türk dillərinin qohumluğunun daha mötəbər olduğunu, buryatca ilə samoyedcə arasında bir çox əlaqənin olduğunu yazırdı. Bu dillərin araşdırılmasının nəticəsi onun fikrincə, türk, fin və samoyed xalqlarının monqol və Qafqaz irqi arasında bir zəncir halqası ola bilərdi. “Tarix və dil faktları ilə bir qütb irqinin mövcud olduğunu fərz etmək, əsaslandırmaq olmaz. Fin və samoyed boyları şimal buzlaqlarından deyil, Orta Asiya bozqırlarından gəlmişdir. Daha doğrusu, türklər heç bir şəkildə qütb irqindən sayıla bilməz. Belə ki, onlar dilçilik dəlilləri olduğu təqdirdə həm finlərə, həm də samoyedlərə yaxın qohumdurlar”, – deyər yazırdı.

Kastrendən sitatlar 1967-ci ildə çıxmış ekspedisiya qeydləri və məktublalarının toplandığı kitabdan götürülmüşdür. Bu kitab yüz il gecikmə ilə üstəlik Kastrenin fincə çıxmış yeganə kitabıdır (Joki, 1967: 12). Kastren hələ sağlığında işlərinin öz vətənidə laqeydlilə üzləşəcəyini sezməşdir. Rus hakimiyyətindən əvvəl Finlandiya uzun zaman İsveç müstəmləkəsi olmuşdur. XX əsrin başlanğıcında Ural-Altay dillərində danışanların, o dövrdəki ifadə ilə finlər və digər turanlıların aşağı monqol irqindən gəməsinə dair fikirlər İsveçdə rəsmi ifadə halını almışdı. İsveç hakimiyyəti 1920-ci illərdə bir İrq biologiyası institutu belə qurmuşdu. Hitler Almaniyasının irqçilik nəzəriyyələri buradan qaynaqlanır. Soyuq savaş dövründən sonra belə, bundan irəli gələn qorxu və aşağılama kompleksi Finlandiyada o qədər güclü idi ki, bir növ “şimallı kimliyi” yaradılmışdı. Belə bir mühit Ural-Altay əlaqələrinə dair fikirlər üçün əlverişsiz idi.

M.Kastrenin türk və Ural dillərinin müqayisəli tədqiqində böyük xidmətlərinə görə Öhməd Cəfəroğlunun verdiyi qiymət çox doğru və düzgün sayıla bilər: “Həqiqətən, Ural-Altay dilləri məktəbini düzgün istiqamətə yönəldən və bu sahədə araşdırmaları “səliqəyə salan” məşhur fin alimlərindən biri olan Kastrendir. Bütün ömrünü bu dil qruplarının öyrənilməsinə həsr edən Kastren bir çox elmi ekspedisiyalardan sonra bəzi dilləri öz yerində öyrənmiş və araşdırmalarını öz ana dilinə – fin dilinə həsr etmişdir. O, bir-birinin ardınca təşkil etdiyi ekspedisiyalar zamanı xalq dilinə, folkloruna aid xeyli material toplamış və ilk öncə ana dilini orijinal mənbələr əsasında tədqiq etməyə çalışmışdır. Bununla da özündən əvvəlki alimlərin metodlarından tamamilə uzaqlaşaraq daha düzgün yol seçmiş, necə gəldi Ural-Altay dilləri qrupuna daxil edilən bir çox dilləri saf-çürük etmiş, quruluşca bu kateqoriyaya daxil olmasını mümkün saymadığı dilləri bu dil qrupundan

çıxararaq mövzunun yükünü nisbətən yüngülləşdirmişdir. Ural-Altay məktəbi onun fəaliyyəti nəticəsində öz əsl məcrasını tapmışdır” (Caferoğlu, 2001: 17).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Caferoğlu, A. (2001). Türk Dili Tarihi, 2 cildə, İstanbul: Alfa.
2. Библиографический словарь отечественных тюркологов (1974). – М.: Изд. Восточной литературы.
3. Castren, M. (1856). Reise-Erinnerungen aus den Jahren 1838-1841, St-Petersburg.
4. Castren, M. (1856). Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-49, St-Petersburg.
5. Castren, M. (1857). Ethnologische Vorlesungen über die Altaischen Völker, St-Petersburg.
6. Castren, M. (1862). Kleinere Schriften, St-Petersburg.
7. Castren, M. (1850). De Affixis personalibus linguarum, Helsingforsiae, 1850.
8. Castren, M. (1857). Nordische Reisen und Forschungen. Bd.XI.St-Pbg.1857.
9. Castren, M. (1859). Heldensagen der minussinschen Tataren rhythmisch bearbeitet von A.Schiefner, St.Pbg., XLVII.
10. Kellgren, H. (1855). Grammatik der osmanischen Sprache Kavaid-i osmaniye Fuad Paşa <Keçecizade>; Cevdet Paşa, Ahmet; Impressum: Helsingfors; Finnische Literatur-Gesellschaft; XXVIII, 197 s.
11. Joki, A. J. (1967). Matias Aleksanteri Castrenin muistemat Tutkimusmatkoilla pohjolassa (Suomentanut ja johdannon kirjoittanut Aulis J.Joki, WSOY, Porvoo).
12. The quotations from Castren here are from M.A.Castren (1967). Tutkimusmatkoilla Pohjolassa, WSOY, Porvoo.

*Атилла Жорма (Северная Македония)
Абульфез Гулиев (Азербайджан)*

Урало-алтайская теория: исторические размышления и реалии

Резюме

Вопрос о родстве языков – одна из актуальных проблем современной мировой лингвистики. В этом отношении вопрос о родстве алтайских и уральских языков – одна из обсуждаемых, но до сих пор нерешенных проблем. Одним из основоположников теории урало-алтайских языков являлся известный финский ученый М. Кастрен (1813-1852). Во время своих многочисленных поездок в Сибирский край для сбора материалов М. Кастрен глубоко изучил этнографию, фольклор и язык уральских и тюркских народов, задокументировал эти материалы и опубликовал их в нескольких книгах. Представители финской филологической школы М.Кастрен, Элиас

Лённрот и Х. Келлгрэн, являвшиеся учениками выдающегося лингвиста Мирзы Казем-бека, имели большие заслуги в изучении урало-алтайских языковых и культурных связей.

В статье широко освещается научное наследие финских ученых – исследователей родства урало-алтайских языков, в особенности М. Кастрена.

Ключевые слова: *урало-алтайская теория, языковые связи, лингвистика, Сибирь, тюркология.*

*Atilla Jorma (North Macedonia)
Abulfaz Guliyev (Azerbaijan)*

Ural-Altai Theory: The Historical Views and Realities

Abstract

The issue of the relationship of the languages arranges one of the actual problems in the modern world linguistics. In this regard, the issue of relationship of the Ural languages with the Altaic languages is one of the problems which has been discussed, but hasn't found the solution, yet. One of the founders of the theory of Ural-Altai languages is also the famous Finnish scientist M. Castrén (1813-1852). M. Castrén has studied the ethnography, folklore and the language of Ural and Turkic nations, has documented these materials and has published in the form of some books during numerous travels to the region of Siberia for collecting the material. M. Castrén, Elias Lönnrot (1802-1884) and H. Kellgren the representatives of Finnish philological school being the successors of the prominent linguist Mirza Kazim bey have had the great supports in the study of relations of the Ural-Altai languages and cultures.

The scientific heritage of the Finnish scientists, especially M. Castrén which is studying the relationships of Ural-Altai languages has been researched largely in the article.

Keywords: *Ural-Altai theory, language relationships, linguistics, Siberia, Turkology.*
